

Actueel essay

DE EVOLUTIEPSYCHOLOGIE – DE ZOVEELSTE OBJECTIVISTISCHE MENSWETENSCHAP

Willy Coolsaet

Steunend op de werken van Michael Tomasello¹ meen ik goede argumenten te kunnen aanvoeren om de evolutiepsychologie (en tegelijk de sociobiologie) fundamenteel in vraag te stellen. Wat de evolutiepsychologie inhoudt, heb ik geleerd uit de lectuur van Griet Vandermassens Dames voor Darwin². Ik zal een aantal keren naar haar boek verwijzen. Hoewel haar thema – de verschillen tussen man en vrouw - een serieuze inperking betekent van waar het in de evolutiepsychologie allemaal om gaat, is haar boek zeer leerrijk en laat het ons toe een genuanceerd oordeel te formuleren. Laat mij hier vermelden dat ik het met Griet Vandermassen verregaand eens ben wat de resultaten van haar uiteenzetting betreft, evenwel niet met de onderbouwing ervan. We gaan nauwelijks in op de evolutiepsychologie als dusdanig – op haar reductie van de mens tot een brein bestaande uit een veelheid van al of niet met elkaar samenwerkende modules³. De lezer zal inzien dat dit er voor een beoordeling niet toe doet.

Michael Tomasello toont overtuigend aan dat er een wezenlijk verschil is tussen mens en dier. Dieren (in zijn geval mensapen en vooral chimpansees) kunnen niet echt samenwerken. De reden hiervoor is dat ze zich niet in de ander kunnen verplaatsen. Als de chimpansee een mens zou zijn, zou hij de prooi zien, zou hij ook weten dat zijn medemaat de prooi ziet, maar hij zou ook beseffen dat zijn maat weet dat hij de prooi ziet: ik weet dat jij weet dat ik weet, en omgekeerd, jij weet dat ik weet dat jij weet – en alles tegelijk. We zijn een wij. We kunnen ons met de ander(en) identificeren. We kunnen gemeenschappelijk plannen maken, we kunnen delen, elkaar helpen. Het is potentieel ethisch handelen. Het is gedeelde intentionaliteit (shared intentionality). Ik zie een intrinsiek verband met wat volgens mij aan de basis van de samenleving ligt: het (solidaire) geven als geven-krijgen-teruggeven, wat gebeurt in vrijheid (het geven gebeurt spontaan, het teruggeven kan achterwege blijven, enz.). Ik spreek van het open perspectief dat de mens is. De zonder enige twijfel slimme chimpansee kan dat alles niet.

Wat hier gezegd is, is een vloek voor de sociobiologie en haar jongste spruit, de evolutiepsychologie. Tot overmaat van ramp voor beide verbindt Tomasello zijn opvatting met de idee van de natuurlijke selectie. Het kunnen samenwerken levert namelijk een groot evolutionair voordeel op. We laten het Tomasello zelf zeggen⁴:

... “de menselijke individuen die vandaag leven, zijn op natuurlijke wijze geselecteerd om bepaalde soorteigen ecologische of socio-ecologische uitdagingen aan te gaan. Bijvoorbeeld, één voorstel is dat de mensen vele van hun unieke cognitieve en sociale capaciteiten ontwikkelden in antwoord op ecologische uitdagingen die hen eerst verplichtten samen te werken met elkaar in het verkrijgen van voedsel en vervolgens hen ertoe brachten grotere culturele groepen te vormen om hun voedselbronnen tegen andere groepen te verdedigen. Onder deze voorwaarden hadden individuen die het best met anderen konden samenwerken – individuen die zowel in staat waren als gemotiveerd waren om hun koppen samen te steken om een vorm van cultuur uit te werken – een adaptief voordeel en namen snel in aantal toe”.

Maar het cruciale punt is dat dit vermogen tot veel meer in staat is dan beter voedsel verkrijgen en de voortplanting bevorderen. Het kan zijn dat het daar steeds verband blijft mee houden – maar dan niet beperkt tot individuen of groepen, maar in een veel verder reikende bekommernis (voor wat we “het goede leven” kunnen noemen). Het is in principe ethisch (we kunnen zeggen dat de menselijke uitgangspositie ethisch is en dat het onethische een afwijking is, die “leeft” van de oorspronkelijke ethische ingesteldheid).

Tussenbedenking. Wat valt te denken van het feit dat een adaptatie veel meer vermag dan enkel voor betere levensvoorwaarden te zorgen? Misschien dat sociobiologen en evolutiepsychologen dat kunnen aanvaarden. “Het is belangrijk”, stelt Griet Vandermassen⁵, “om adaptaties altijd goed te onderscheiden van bijproducten van adaptaties en van toevalseffecten of ruis. De navelstreng is een adaptatie. De navel is gewoon een bijproduct en de exacte vorm ervan is puur toeval”. Waarom zou een “bijproduct” niet het wonderlijke open perspectief zelf kunnen zijn? Maar ik verkies te steunen op een uiteenzetting van Stephen Jay Gould⁶ in zijn *De duim van de panda*. “Natuurlijke selectie kan een orgaan vormen 'voor' een specifieke functie of groep van functies. Maar dit 'doel' hoeft het vermogen van dat orgaan niet volledig te bepalen. Voorwerpen die ontworpen zijn voor bepaalde doeleinden kunnen als gevolg van hun structurele complexiteit ook vele andere taken vervullen. ... Onze grote hersenen mogen ontstaan zijn 'voor' een reeks noodzakelijke bekwaamheden in het vergaren van voedsel, het socialiseren, of wat dan ook; maar deze bekwaamheden putten de grenzen van wat zo'n complex apparaat kan doen, niet uit”. “Het menselijk brein is groter geworden onder het effect van de natuurlijke selectie (God weet waarom maar er zijn waarschijnlijk goede redenen). Nochtans is zeker dat het merendeel van de actueel door het brein gedane “operaties” die onontbeerlijk zijn voor onze culturen maar ook voor ons overleven, enkel epifenomenen zijn van de reken Capaciteiten die aan deze machine eigen zijn en geen darwiniaanse entiteiten die genetisch gemotiveerd zijn en speciaal door de natuurlijke selectie geënt zijn om functies te vervullen die ze actueel hebben”⁷.

Het altruïsme dat de sociobiologie de dieren toeschrijft, is een lachertje. In Tomasello's beschrijvingen van de chimpansees is het onvindbaar. Wel is er in de

chimpanseefamilie zorg – voor de kleintjes. De chimpanseemoeders zijn zorgende wezens. Soms ook sluiten zich bij die zorg enkele niet-gezinsleden aan. Maar men kan daarbij – bij deze *sympathie* voor en *empathie* met een klein aantal enkelingen – niet van bewuste, vrije, ethische activiteit spreken. Ik heb ze *proto-ethiek* genoemd (men kan ook zeggen *proto-altruïsme*).

Maar het open perspectief dat de mens is, is creatief. Het sticht cultuur – die niet zo maar te “herleiden” valt tot het in dienst staan van (of het effect zijn van) onze genen. Het opent onze ogen voor de werkelijkheid, in de kunst bijvoorbeeld, of in de wetenschap, het laat ze ons zien, en dat houdt geen (rechtstreeks) verband meer met zelfbehoud en voortplanting. Het sticht religie(s) – moeilijk te verklaren vanuit een sociobiologisch of evolutiepsychologisch perspectief. Vandaar de onbenulligheid van vele verklaringen van wat religie is⁸. Ik meen te zien dat men uit het open perspectief dat de mens is zijn besef van sterfelijkheid kan begrijpen. De mens ziet, anders dan de chimpansee, zijn eigen dood in die van de ander. “Ik ben als die ander, ik ga ook sterven”. Trouwens, het dier onderkent ook zijn “geboortigheid” (zoals Boehm zegt) niet.

We begrijpen dat de sociobiologie en/of evolutiepsychologie de specifieke menselijke verschijnselen onder het juk van onze genen wil brengen. Wilson⁹ maakt dat aanschouwelijk met het beeld van het aflopende landschap met een netwerk van geulen en een bal die wel naar beneden rolt, maar via verschillende mogelijke wegen. Ondanks de spelingen ligt in feite alles vast. Wilson gebruikt ook het beeld van de leiband: we hebben een zekere bewegingsvrijheid, maar uiteindelijk zeggen onze genen wat er zal gebeuren. Het is genetisch determinisme¹⁰.

Hier moet iets fundamenteel scheef lopen. Rudolf Boehm reikt ons een begrip aan dat het mogelijk maakt de correcte verhouding te begrijpen tussen onze biologische natuur - met haar erin aanwezig (genetische) verleden - en de specifieke menselijke eigenschappen of verschijnselen. Onze natuur is een geheel van *noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden* van het menselijk eigene. De natuur veroorzaakt het menselijk eigene niet, maar maakt het mogelijk. De natuur is een “fond”, een ondergrond, voor het typisch menselijke. Dat steunt erop. Het menselijk eigene “knoopt aan” bij deze natuur.

Ik illustreer dat met het volgende geval. De chimpanseemoeder draagt zorg voor haar baby. Ze is een zorgend wezen (zoals de voorlopers van de mens dat ook wel zijn). We kunnen zo’n zorg beschouwen als de fond waarop de menselijke zorg zich ent. Maar welk verschil – dat onmogelijk uit de chimpanseemoederzorg afgeleid kan worden! Ik verwijs naar een uiteenzetting van J. Vaclair in zijn *L’intelligence de l’animal*¹¹. Bij de bonobo en de chimpansee getuigen ongeveer 80% van de contacten met objecten tussen moeder en kind van *désengagement* of van afwezigheid van engagement bij de moeder. Bij de mens is het ongeveer omgekeerd, 77% van de acties van de moeder hebben tot doel het kind te betrekken in het manipuleren van objecten (nemen, wanneer het object aangeboden wordt, vragen, om beurt iets doen). Wat is de invloed van dit handelen

op het kind of op het jong? De bij mensen opgevoede chimpansee Chesley schenkt nooit aandacht aan de manipulaties van de moeder. En als dat gebeurt blijft de moeder neutraal. Ook de bij mensen grootgebrachte Kanzi reageert zo in contact met de mens. Bij het mensenkind valt echter op dat het in veel gevallen reeds met objecten bezig is op het ogenblik dat de moeder intervenueert. Bij mensapen stellen moeder en jong veelal handelingen los van elkaar. De dieren sluiten zelden inerte of levende objecten in hun relaties met de anderen in. Bij het mensenkind gebeurt dat vroegtijdig. “Het interessante feit is dat het uit zichzelf op zijn beurt objecten gaat insluiten in zijn relatie tot de andere”. Vaclair besluit dat de fysische wereld, de wereld van de beweging, van de objecten, van de tijd en van de ruimte voor het kind aanwezig zijn op een manier die sociaal gestructureerd is. We zien hier natuurlijk de gedeelde intentionaliteit aan het werk, zowel bij de moeder als (reeds) bij het kind.

De impact van de *shared intentionality* is allesbeheersend. Door het *recursive mind reading* van de gedeelde intentionaliteit wordt in een zekere zin alles anders. Met “alles” bedoel ik de hele genetisch verankerde erfenis die we van onze “voorouders” meegekregen hebben en die we min of meer kunnen achterhalen door naar onze naaste “verwanten”, de primaten, te kijken. Onze voorouders waren dus zoals de mensapen groepsdieren. Ze kenden hiërarchische machtsverhoudingen, sterke mannetjes domineerden, zetten hun wil door in het verkrijgen van voedsel en vrouwen, en sloten coalities met enkelingen, met het oog op (het behoud of het versterken) van hun machtspositie. De chimpanseemoeders zorgen voor hun kroost. Moeten we ons aansluiten bij de sociobiologen die stellen dat de man groot, krachtig geworden en tot agressie geneigd is in zijn strijd om vrouwtjes te krijgen en dat de vrouw bepaald is door het feit dat ze moeder is, een zeker zorgend bestaan wil, en een man kiest die daarin een steun kan zijn?

Maar deze erfenis steekt niet onbereflecteerd in ons brein (of misschien beter, ze kan steeds bereflecteerd worden). Dat is wat alles anders maakt. De moederlijke zorg houdt op enkel rechtstreekse gerichtheid op haar kroost te zijn. Ze wordt “bewuste” zorg, dit is, de zorg buigt zich over zichzelf. Zorgen wordt een stuk van het leven van de moeder, het deint uit, de moeder wordt als vrouw een zorgend-in-de-wereld zijn. Zo ook wordt de man, actief in het bewerken van de natuur, een creatief wezen dat veel meer dan de vrouw met dingen bezig is. Griet Vandermassen geeft uitvoerig het empirisch onderzoek weer dat op die verschillen wijst.

Vermits wat ze *beschrijft* in feite reeds altijd het menselijke open perspectief veronderstelt (hoe zou het anders kunnen), treden we haar graag bij – althans in de mate waarin het mogelijk is abstractie te maken van haar darwinistische vooropstellingen. Ze heeft gelijk erop te wijzen dat de verschillen tussen man en vrouw niet cultureel of historisch bepaald, niet seksueel neutraal zijn. Verrassend genoeg, zegt ze (en dat is voor haar een essentieel punt), wezen crossculturele studies uit dat veel genderverschillen niet kleiner worden naarmate vrouwen meer

vrijheid en kansen krijgen. Sommige worden juist groter”¹². Griet Vandermassen vermeldt hierbij verschillen in persoonlijkheid en in studie- en beroepskeuzen. Ze komt herhaaldelijk op dit verschijnsel terug. Hoe kan men dat anders verklaren dan dat de vrouwen hun biologische aard werkzaam laten worden (wat voor de vrouwen, niet langer gebiologeerd en op sleeptouw genomen door een mannenmaatschappij, een goede zaak is).

Wat Griet Vandermassen zegt, is to the point als ze een bepaald soort feminisme afwijst dat het biologische zo minimaliseert dat alles wat met man/vrouwverhoudingen te maken heeft louter *cultuur* is. Dan zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen louter product van (patriarchale) machtsverhoudingen – die men echter niet kan verklaren. Men wil immers niet erkennen dat het menselijk eigene leeft op een fond van (mannelijke) dominantie, van hiërarchisering, zoals zo duidelijk is bij de mensapen¹³. Ik vermeld nog alleen dat Griet Vandermassen zich terecht verzet tegen de idee van een zeker feminisme dat de mannelijkheid van de man radicaal veroordeelt als intrinsiek dominant en destructief en de vrouwelijkheid celebreert als fundamenteel zorgzaam en egalitair¹⁴.

Wat kan het belang, de zin, het nut zijn van een menswetenschap die het menselijke open perspectief niet als funderend vooropstelt? Ze levert een aantal nieuwe gegevens op, enkele verspreide, losse inzichten – vaak op basis van empirisch onderzoek dat los staat van de deterministische vooropstellingen (zoals Griet Vandermassens bloemlezing van de sekseverschillen blijktbaar is). Naast een massa onbegrip en onbenulligheden.

Noten:

1 Onder andere M. Tomasello, *Why we cooperate*, Cambridge, 2009; M. Tomasello, *A Natural History of Human Morality*, Harvard, 2016; M. Tomasello, *Becoming Human. A Theory of Ontology*, Harvard, 2019.

2 G. Vandermassen, *Dames voor Darwin. Over feminisme en evolutietheorie*, Antwerpen/Amsterdam, 2019. Ik had ook het artikel “De modulen van de geest. Misverstanden over evolutiepsychologie” van Tom Speelman, Johan Braeckman en Griet Vandermassen (online) als richtlijn kunnen nemen; naast ook Johan Braeckmans, *Darwins moordbekentenis. De ontwikkeling van het denken van Charles Darwin*, Utrecht, 2001.

3 Modules zijn informatieverwerkende mechanismen die ons dankzij hun automatische werking vlot laten functioneren. Het zijn door het proces van de natuurlijke selectie ontworpen cognitieve modules, psychologische adaptaties (G. Vandermassen, o.c., blz. 152).

4 M. Tomasello, *Becoming Human*, blz. 5.

5 G. Vandermassen, o.c., blz. 174.

6 S. J. Gould, *De duim van de Panda. Over evolutie en ontwikkeling*, Amsterdam/Antwerpen, 1993, blz. 51-52.

7 S. J. Gould, *Un hérisson dans la tempête*, Grasset, 1987 (*An Urchin in the Storm*), blz. 54.

8 Zo spreekt Wilson in zijn *On human nature* (blz. 94) wel van het genetische voordeel dat de religie moet opleveren, maar ik zie niet dat hij dit echt aantoonst. Nog meer, hij laat zich verleiden door de stelling van Michael Harner dat de Azteken hun slachtoffers doodden en de offerresten opaten om op die wijze voldoende eiwitten (voor de elites) binnen te krijgen. Deze knotsgekke duiding veronderstelt een eiwittekort dat er absoluut niet was, en historici hebben dat overtuigend aangetoond (zie S. J. Gould en R. Lewontin, “The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptionist Programme”, in: E. Sober, *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*, MIT Press, 1994, blz. 75-76.

9 E.O. Wilson, *On human Nature*, Harvard, 1978, 2004, blz. 60-61.

10 Griet Vandermassen lijkt het determinisme af te zweren. Ze spreekt van de mythe van het biologisch determinisme en van de naturalistische dwaling. Ze denkt blijkbaar dat een zekere flexibiliteit het determinisme uitsluit.

“Biologie en flexibiliteit sluiten elkaar allerminst uit. Wie biologie aan determinisme koppelt, heeft een verkeerde kijk op biologie” (blz. 30). In de tekst (online) van Speelman, Braeckman en Vandermassen lezen we dat van een genetisch determinisme geen sprake is. Maar dan is verder sprake van het feit dat een “volledig biologisch determinisme vervalt”. Wat moeten we ons in godsnaam voorstellen bij een determinisme dat niet volledig is? Men lijkt niet al te goed te begrijpen wat determinisme is (dat trouwens niet anders dan radicaal kan zijn). Mag ik verwijzen naar mijn “Het determinisme onderuit gehaald, De uil van Minerva, jg. 30 (2017), nr. 4, blz. 255-282.

11 J. Vaclair, *L’intelligence de l’animal*, Seuil, 1992, blz. 122-123. Vgl. ook Tomasello, *Becoming Human*, blz. 22-23.

12 G. Vandermassen, o.c., blz. 13, blz. 155, blz. 197. Zie ook blz. 208 e.v. over beroepskeuzen, blz. 218-219 in verband met seks.

13 Wat voor Griet Vandermassen niet betekent dat daar niet aan kan gemedieerd worden.

14 G. Vandermassen, o.c., blz. 193.